

MATHIS GRÜNEWALD – HILDEGARD VON BINGEN MARTIN SCHONGAUER

CURSUS IN COLMAR, 4 t/m 9 OKTOBER 2026
MET FACULTATIEF EEN BEZOEK AAN STRAATSBURG

Het geconcentreerde kijken maakte hem rustiger.

(...)

De lange lijkwade waarin Christus' lichaam was gehuld, verblufte hem het meest. Deze meterslange lap stof, achter hem aan slepend vanuit de sarcofaag, maakte het beeld. Aan kolkend water, aan de ribbels van een schelp, aan het inwendige van een grot deed de lijkwade hem denken. Hij leefde van de eerste tot de laatste plooi. Hoe had Grünewald dit in godsnaam kunnen visualiseren? Dit viel nergens in werkelijkheid te zien, niet te ensceneren en dus niet na te tekenen.

Oek de Jong, Zwarte Schuur

Ik heb een nieuwe passie... kunst... ik heb een nieuwe overtuiging, dat kunst een helende werking heeft voor de gezondheid en ik denk dat als wij mensen bijvoorbeeld minder vaak naar de dokter maar vaker naar het museum of vaker naar een kunstenaar sturen, dat we mensen in ieder geval in afwachting van die genezing, want dat willen we, heel veel goeds kunnen doen.

Bas Bloem, hoogleraar neurologie, tijdens de oudejaarsconference 2025 van Dolf Jansen

Maar het paradijs is een plek van bekoorlijkheid, die bloeit in de groene groeikracht van bloemen en kruiden en in de heerlijkheden van alle welriekende planten, vervuld van de heerlijkste geuren

Hildegard von Bingen, Scivias I, 2^e visioen, § 28 (vert. M. Kock-Rademakers)

Aan het begin van de 16^e eeuw schilderde Mathis Grünewald (eigenlijke naam: Mathis Nithart) een groot retabel voor het klooster van de Antonieten in Isenheim. Hier werden zieken verzorgd die leden aan de gevolgen van het eten van moederkoren, een schimmel die op de aren van diverse granen kan groeien. Deze extreem pijnlijke ziekte vrat letterlijk het lichaam aan en werkte soms verwoestend op gemoed en verstand. Waarschijnlijk werden de patiënten gedurende lange tijd in de kloosterkapel bij het altaar gezet, misschien niet zozeer in de hoop op genezing, dan wel in de verwachting dat het kijken ernaar voor enige verlichting van het leed zou kunnen zorgen.

In de 12^e eeuw beschreef de abdis, dichteres, componiste en theologe Hildegard von Bingen in *Scivias* (Ken de wegen) haar visioenen. Later schreef zij enkele boeken over de helende werking van planten en mineralen. In 1147 stichtte zij op de Rupertsberg in Bingen een vrouwenklooster.

Dit klooster is door Grünewald, die niet lang voordat hij aan het *Isenheimer Altaar* begon een poos in Bingen verbleef, op het geboortepaneel achter Maria weergegeven (zie afb. p.5).

Hoewel er over het ontstaan en de achtergronden van het altaar bijna niets bekend is, kun je uit de schilderijen afleiden dat er parallellen zijn met het werk van Von Bingen. Het is niet onwaarschijnlijk dat Grünewald zich diepgaand door haar heeft laten beïnvloeden.

Tegenwoordig bevindt het Isenheimer Altaar zich in het Musée d'Unterlinden in Colmar.

In dit stadje woonde en werkte eind 15e eeuw de jong gestorven schilder en graficus Martin Schongauer (bijgenaamd "der hübsche Martin"). De Dominikanenkerk is tegenwoordig helemaal ingericht rond het middenpaneel van een altaar van hem, de befaamde *Madonna in de Rozenhaag*. En het Musée d'Unterlinden toont andere altaarpanelen en uiterst verfijnde grafiek van deze door Dürer bewonderde kunstenaar.

I: INLEIDING

Contemplatief kijken

Het onbevangen, open waarnemen van kunst is een kunstzinnige bezigheid die tot diepe ervaringen kan leiden.

Streef naar een contemplatieve manier van waarnemen, door innerlijk zo open mogelijk te zijn. Probeer van tijd tot tijd bij jezelf waar te nemen welke gedachten en emoties het geziene bij je doet ontstaan. Vraag je af wat dit met *jou* te maken heeft.

Uitwisseling & toelichting

Om het ook voor de andere cursisten mogelijk te maken in zo groot mogelijke rust te kijken, word je bij een aantal programmaonderdelen verzocht niets te zeggen en liever niet met iemand op te lopen. Want door met de ander te communiceren stuur je zijn/haar blik.

Tijdens de plenaire bijeenkomsten is er steeds de mogelijkheid tot uitwisseling over de opgedane ervaringen en om met elkaar in gesprek te gaan. Niemand mag zich daarbij gedwongen voelen om het woord te nemen; ook alleen luisteren naar wat de andere deelnemers zeggen kan voor de groep waardevol zijn.

Na die uitwisseling zal de cursusleider een toelichting geven op wat we eerst individueel hebben bekeken. Die kennisoverdracht is bedoeld ter verdieping van wat we hebben gezien. De cursusleider zal daarbij steeds op zoek gaan naar een dialoog met de deelnemers in plaats van lange monologen af te steken. Dit betekent dat hij van tevoren weliswaar het stramien van zijn toelichting kent, maar dat de uiteindelijke inhoud mede bepaald wordt door de vragen en opmerkingen van de deelnemers. Kennisoverdracht omwille van de kennisoverdracht wordt vermeden.

Groepsgrootte

Omwille van de mogelijkheid tot persoonlijke uitwisseling zal de groep uit niet meer dan 14 personen bestaan.

Rust...

Het Isenheimer Altaar is dermate complex, dat het vrijwel onmogelijk is om je in één week van alle details bewust te worden. Streef daar ook niet naar, want dan is de kans op oververzadiging groot. Kijk eerst – zoek niet te snel informatie op en dan ook alleen over dingen die jou bijzonder aanspreken of die je echt relevant lijken.

Neem bij de individuele programmaonderdelen af en toe een pauze. Het kan verfrissend werken als je even afstand neemt, het museum verlaat, buiten ergens een bankje zoekt, wie weet je ogen een poosje sluit. Of een eindje gaat wandelen.

Luister voortdurend naar jezelf en dwing jezelf niet om alle onderdelen van het programma te volgen. Als “iets in jou” vraagt om rust: neem die rust dan.

*

II: PROGRAMMA

Alle programmaonderdelen onder voorbehoud

De plaats van de plenaire bijeenkomsten wordt ruim vóór het begin van de cursus via de mail bekend gemaakt.

De rustigste momenten bij het Isenheimer Altaar zijn meestal direct na opening van het museum en een poosje voor sluitingstijd. We beginnen daarom vaak al om 9.00u. bij het museum, en beëindigen de dag om 18.00u. Er zijn tamelijk lange middagpauzes gepland.

Zondag 4 oktober

20.15u. – 21.30u. Plenair. Kennismaking, korte toelichting op de week, uitdelen Colmar City Pass. Tips voor een 'visueel ankerpunt'.

Maandag 5 oktober

09.00u. – 11.15u. Ingang van Musée d 'Unterlinden, Rue des Unterlinden 1 (als het j regent: in de hal). Individueel. Na een korte begroeting gaan we naar het Isenheimer Altaar. Daar zo onbevangen mogelijk kijken; geen vragen stellen, niet praten met anderen, liever niet met elkaar oplopen en nog geen informatie zoeken in een gids of op je mobieltje. Neem ruim de tijd voor alle panelen. Ruim een pauze in. Verken eventueel de rest van de afdeling Middeleeuwse kunst.

11.30u. – 12.45u. Plenair. Uitwisseling van de opgedane ervaringen en toelichting op de afgebeelde verhalen. Tussendoor thee/koffie.

12.45u. – 15.20u. Pauze voor lunch en rust.

15.20u. – 16.00u. Plenair. Introductie op het werk van Grünewald. Kijktips voor het Isenheimer Altaar. Tussendoor thee/koffie.

16.00u. – 18.00u. Ingang van Musée d 'Unterlinden (bij regen: in de hal). Individueel. Isenheimer Altaar. Kijkrichting: verhalen, personen, gebaren. Het maken van aantekeningen *tijdens* het kijken is raadzaam.

Schongauer (altaarstukken en grafiek). Ook nu weer in stilte kijken, zo min mogelijk uitwisseling. En neem weer een pauze. Verken eventueel de afdeling Middeleeuwse kunst verder of bezoek de afdeling moderne en eigentijdse kunst.

Avondeten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Dinsdag 6 oktober

09.15u. – 10.00u. Plenair. Uitwisseling over het thema "verhalen, personen, gebaren". Aansluitend inleiding op de Madonna in de Rozenhaag van Schongauer.

10.15u. – 11.15u. Dominikanenkerk. Individueel. Madonna in de Rozenhaag van Schongauer. Het eerste halve uur zo min mogelijk uitwisseling, daarna, indien gewenst, met kleine groepjes in gesprek over Schongauer.

11.15u. – 13.00u. Pauze voor koffie/thee. Aansluitend stadswandeling met een kort bezoek aan de kathedraal St.Martin.

13.00u. – 14.45u. Pauze voor lunch en rust.

14.45u. – 15.45u. Facultatief. Bezoek aan de Dominikanenbibliotheek

15.45u. – 16.30u. Pauze voor thee/koffie

16.30u. – 18.00u. Plenair. Inleiding op Hildegard von Bingen. Haar wereldbeeld. Haar visioenen, plantkunde, muziek. De begrippen *viriditas* (groenkracht) *ariditas* (droogte, dorheid).

Avondeten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Isenheimer Altaar, *links* Maria met kind, *rechts* detail, klooster van Bingen

Woensdag 7 oktober

Verzoek om vandaag je gedachten te laten gaan over de begrippen viriditas en ariditas en daarover misschien ook met andere deelnemers in gesprek te gaan. Belangrijke vraag daarbij: wat kunnen deze begrippen voor jou *persoonlijk* betekenen?

Naar keuze: bezoek aan Straatsburg of een (rust)dag in Colmar.

Straatsburg

De kosten voor de reis, het museumbezoek en alle versnaperingen worden door de deelnemers zelf betaald.

09u. – 9.30u. Wandelen naar het station, treinkaartjes kopen.

rond 10.45u. Aankomst. Bezoek aan de kathedraal, aansluitend stadswandeling en museumbezoek naar keuze:

- Musée de l'Oeuvre Notre-Dame, Place du Château 3
- Musée Des Beaux-Arts, Place du Château 2
- Museum voor moderne en eigentijdse kunst, Place Hans-Jean-Arp 1

Middageten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Tijdstip terugreis in onderling overleg.

Colmar

Mogelijkheden

Alle onderstaande musea en attracties zijn gratis toegankelijk met de Colmar City Pass, behalve het Chocolademuseum (gereduceerd tarief).

- Musée d'Unterlinden. Een aantal afdelingen is niet in het verdere programma opgenomen.

- Musée Bartholdi, Rue des Marchands 30. Het geboortehuis met werk van de beeldhouwer die het Vrijheidsbeeld in de VS ontwierp, Auguste Bartholdi.

www.musee-bartholdi.fr

- Villa en museum Hansi, Rue des Têtes 28. Met werk van de tekenaar Jean-Jacques Waltz ("Hansi"). www.hansi.fr

- Musée du Jouet, Rue Vauban 30. Speelgoedmuseum. www.museejouet.com

- Natuurhistorisch en etnografisch museum, Rue Turenne 11.

www.museumcolmar.org

- Chocolademuseum, Place de la Cathédrale **12**. www.choco-story-colmar.fr

- Boottocht: vanaf Quai de la Poissonnerie of de Boulevard St Pierre bij Restaurant Le Caveau Saint-Pierre. www.barques-colmar.fr

- Stadstreintje. Vertrekt nabij Musée d'Unterlinden. www.colmarentrain.fr

Avondeten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Isenheimer Altaar, palm

Donderdag 8 oktober

09u. – 9.30u. Plenair. Uitwisseling over woensdag. Korte herhaling van het over Hildegard besprokene. Kijktips voor het Isenheimer Altaar.

09.45u. – 11.30u. Isenheimer Altaar. Individueel. Kijkrichting: ariditas / viriditas – doodskrachten / levenskrachten. Het maken van aantekeningen *tijdens* het kijken is raadzaam. Neem tussendoor koffie/theepauze.

11.45u. – 12.30u. Plenair. Uitwisseling over ariditas / viriditas en het Isenheimer Altaar.

12.45u. – 15.30u. Pauze voor lunch en rust.

15.30u. – 16.15u. Plenair. Grünewald en Von Bingen: visioen, kleur, licht.

16.30u. – 18.00u. Isenheimer Altaar. Individueel. Kijkrichting: kleur, licht. Kies gedurende twee blokjes van plm. 15 minuten steeds twee kleuren en laat die zo onbevangen mogelijk op je inwerken. Je kunt deze kleuren één voor één bekijken, of om en om. De ervaring kan zo indringend zijn, dat het beter is om je tot één keer 15 minuten en dus twee kleuren te beperken. Het maken van aantekeningen *na* het kijken is raadzaam.

Neem tot slot ruim de tijd om bij enkele panelen de werking van het licht te bekijken. Neem daarvoor in elk geval de weergave van God en de engelsferen in de lucht van het geboortepaneel en beperk je in de keuze van andere panelen.

Avondeten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Vrijdag 9 oktober

09.00u. – 10.00u. Isenheimer Altaar. Individueel. Kijkrichting: licht, kleur, visioen. Het maken van aantekeningen *tijdens* het kijken is raadzaam. Zijn er taferelen die als een soort visioen lijken te zijn weergegeven?

10.15u. – 11.30u. Plenair. Uitwisseling van de gistermiddag en vanmorgen opgedane indrukken. Tussendoor thee/koffie.

11.30u. – 15.00u. Een lange pauze waarin we ons op een rustige plek (al dan niet na een gemeenschappelijke lunch) individueel gaan bezighouden met de vraag wat de helende werking van het Isenheimer Altaar zou kunnen zijn. Neem daarbij de opgedane ervaringen en de diverse kijkrichtingen mee. Het maken van aantekeningen is raadzaam.

15.00u. – 16.15u. Plenair. Gesprek over de helende werking van het Isenheimer Altaar.

16.30u. – 17.30u. Laatste bezoek aan het Isenheimer Altaar.

17.45u. – 18.15u. Afsluitende bijeenkomst, terugblik.

Avondeten gemeenschappelijk of individueel, al naar gelang wat men zelf verkiest.

Colmar

*

III: ORGANISATIE

De cursusleider

Han van Ouwerkerk studeerde kunstgeschiedenis en Duits en is sinds 1982 werkzaam op het Marecollege te Leiden. Hij behoorde tot de mede-initiatiefnemers van Sijthoff-Leiden. Hij leidde reizen, o.a. langs diverse Franse kathedralen, en gaf lezingen over middeleeuwse en 20e/21e-eeuwse kunst.

Vooraf: kennismakingsbijeenkomst en lezing in Sijthoff

Op zaterdag 9 mei vindt er om 14.00u. in Sijthoff, Doezastraat 1b te Leiden, een kennismakingsbijeenkomst plaats voor mensen die zich voor de cursus hebben aangemeld.

Op vrijdag 4 september geeft Han van Ouwerkerk om 20.00u. in Sijthoff een lezing over o.a. Mathis Grünewald en Hildegard von Bingen. De exacte inhoud wordt t.z.t. via de agenda van Sijthoff Cultuur aangekondigd. De lezing is gratis voor wie zich heeft aangemeld voor de cursus in Colmar, mits het te betalen geld door Sijthoff-Leiden is ontvangen. Geef je z.s.m. op, want de lezing is ook toegankelijk voor mensen die niet mee gaan naar Colmar.

Reis en verblijf

Reis en verblijf organiseert de cursist zelf. Versnaperingen, koffie, thee en maaltijden worden eveneens door de deelnemers zelf georganiseerd betaald. Als bij de plenaire bijeenkomsten koffie of thee wordt aangeboden is dit gratis.

Hotels in Colmar: zie [trivago.nl](https://www.trivago.nl), [booking.com](https://www.booking.com)

Appartementen in Colmar: zie [vrbo.com](https://www.vrbo.com), [airbnb.nl](https://www.airbnb.nl), [clevacances.com](https://www.clevacances.com), [booking.com](https://www.booking.com)

Ook bij de excursie naar Straatsburg bekostigen de deelnemers zelf het vervoer, de toegang tot de musea, de versnaperingen en de maaltijden. Treinkaartjes kunnen op het station worden gekocht, reserveren is niet nodig.

Retour Colmar – Straatsburg: ± €15,70 (stand januari '26). Toegangspreis voor de meeste musea in Straatsburg: €7,50 (stand januari '26).

Reistijden

Leiden – Colmar: auto 6u.35min. (ANWB); trein ± 6u.40min. – ± 8u.30min. (NS International), afhankelijk van de route

Colmar – Straatsburg: auto 1u. (ANWB); trein ± 35 min. (NS International)

Parkeren

Zie parclick.nl voor informatie over parkeermogelijkheden in Colmar en Straatsburg.

Aangeraden wordt in de parkeergarages van Colmar te parkeren, niet in de straten. Zoek uit of in Colmar en Straatsburg de Franse Crit'Air-milieusticker nodig is voor het rijden in milieuzones (zie anwb.nl/vakantie/frankrijk/reisvoorbereiding/milieuzones).

Colmar City Pass

Bij de prijs inbegrepen is de Colmar City Pass. Deze is zeven dagen geldig en geeft onbeperkt toegang tot de musea in Colmar en de Dominicanenkerk (Schongauer), één rit met het treintje door het centrum en één rondvaart door de kanalen.

Materiaal: enkele tips

- Misschien is het raadzaam om in het museum af en toe notities te maken en wellicht wil je ook kunnen tekenen; voor de daartoe benodigde spullen zorgen je zelf.
- Neem een mapje mee om papieren (A4) in te bewaren
- Neem een toneel- of verrekijker mee
- Neem een vergrootglas mee
- Neem een paraplu of regenkleding mee
- Neem eventueel een wandelstok met zitje mee

Rolstoel of slecht ter been De leiding gaat ervan uit dat cursisten in staat zijn zelfstandig aan de cursus deel te nemen of zich samen met iemand in te schrijven die hen begeleidt. Deelnemers in een rolstoel zullen niet alle programmaonderdelen in Colmar en Straatsburg kunnen volgen. Dit geldt wellicht ook voor mensen die slecht ter been zijn. Daarom is het belangrijk om alvorens je aan te melden informatie in te winnen bij de leiding.

Verklaring + eventueel contact met thuisblijver

In noodsituaties kan het nodig zijn dat de leiding contact opneemt met iemand in Nederland waarvan naam, telefoonnummer en mailadres door jou zelf schriftelijk worden opgegeven. Het formulier hiertoe ontvang je van tevoren. Een ingevuld en ondertekend digitaal of papieren exemplaar hiervan dient uiterlijk drie weken na de geaccepteerde aanmelding door de organisatie te zijn ontvangen (of, bij een zeer late aanmelding, vóór aanvang van de cursus).

Wij gaan ervan uit dat wie essentiële medicijnen gebruikt de gegevens hierover bij zich heeft.

Verzekering

De deelnemers dienen zelf voor een reis- en annuleringsverzekering te zorgen.

Aanmelden en contact

Mail om je aan te melden of voor contact naar colmar26@sjthoff-leiden.nl. Talm niet, de belangstelling voor de cursus is groot en trein, hotels en appartementen zijn vaak ruim van tevoren volgeboekt.

Wacht met betalen tot je bericht hebt gekregen of je voor de cursus bent toegelaten c.q. ingeschreven! Want de groep zal uit niet meer dan 14 mensen bestaan; we kunnen daarom niet bij voorbaat garanderen dat je kunt deelnemen.

Kosten

A: Colmar: €160,- per persoon, inclusief bezoek aan de musea en de Dominicanenkerk met de Colmar City Pass + toegang tot de lezing op 4 september.

B: Colmar + excursie naar Straatsburg: € 170,- per persoon, inclusief bezoek aan de musea en de Dominicanenkerk in Colmar met de Colmar City Pass + toegang tot de lezing op 4 september; exclusief reis, musea e.d. in Straatsburg.

De organisatie heeft er naar gestreefd om de kosten van de cursus zo beperkt mogelijk te houden. Een hogere bijdrage dan hierboven is aangegeven wordt dan ook erg op prijs gesteld.

Het bedrag dient binnen drie weken nadat je bericht hebt gekregen of je voor de cursus bent toegelaten c.q. ingeschreven te worden overgemaakt op rekening NL37TRIO0212409778 t.n.v. Ontmoetingshuis Leiden o.v.v. **Colmar** (keuze **A**) of **Colmar + Straatsburg** (keuze **B**). Ook als je je laat aanmeldt, moet het geld voor de cursus vóór 4 september zijn ontvangen om de lezing te kunnen bijwonen. Bij aanmelding na 4 september moet het geld vóór 3 oktober zijn ontvangen om deel te kunnen nemen aan de cursus.

Restitutie is in principe niet mogelijk, alleen in zeer uitzonderlijke gevallen.

Sijthoff-Leiden (SCOL) kan op geen enkele wijze aansprakelijk worden gesteld voor schade van welke aard dan ook die tijdens de cursus of de heen- en thuisreis wordt opgelopen. Door het geld voor de cursus over te maken verklaart de deelnemer zich hiermee akkoord.

Contact

Ga voor vragen naar colmar26@sijthoff-leiden.nl De mailbox wordt vooralsnog niet iedere dag geopend, misschien moet je dus even op een reactie wachten.

Leiding

Sonja van 't Zelfde
Anne van 't Zelfde
Ineke Padding
Han van Ouwerkerk

Beeldmateriaal

De teksten en foto's uit dit document mogen op geen enkele wijze worden bewerkt en/of worden vermenigvuldigd. Eenmalig printen voor eigen gebruik tijdens de cursus is wel toegestaan. Foto's Isenheimer Altaar: Musée d'Unterlinden in Colmar was zo genereus de bovenstaande foto's samen met een ruim aantal andere ter beschikking te stellen. Foto Colmar: HvO

